

DET SANSELIGE 1700-TALLET

AV RAGNHILD HUTCHISON

INNHold

Det sanselige 1700-tallet.....	3
Handelen på 1700-tallet.....	4
De norske handelsmønstrene.....	4
Den sjøveise handelen i praksis.....	5
Synet av 1700-tallet.....	6
Nakne landskap.....	6
Mer folk og trangere om plassen.....	6
Skillene og tingene.....	7
Å se ut.....	8
Lyden av 1700-tallet.....	9
Bylyder.....	9
Gårdslyd.....	9
Industrilyd.....	10
Reise.....	10
Selskapslyder.....	10
Smaken av 1700-tallet.....	12
Hverdagsmat.....	12
Nyere og flere varer med smak.....	12
Drikke.....	13
Smak – i en litt annen betydning.....	13
Lukten av 1700-tallet.....	14
Røyklukt.....	14
De andre luktene.....	14
De gode luktene.....	15
Følelsen av 1700-tallet.....	16
Det behagelige.....	16
Det ubehagelige.....	16
Følelsen av å ha penger.....	17
De norske regionenes sjøveise handel.....	18
Østlandet.....	19
Sørlandet.....	20
Vestlandet.....	21
Trøndelag.....	22
Nord-Norge.....	23

Takk til: Linken Apall-Olsen (Oslo Museum), Torstein Jonsrud (Gamvik museum), Elisabeth Koren (Maritimt museum), Lene Amalie Aadahl (Museum Stavanger) og Annikken Johansen, Amund Pedersen og Nora Rodin (Historiske toll- og skipsanløpslister).

Grafisk design og illustrasjon: Thomas Sørlie Hansen.

Foto, forside og bakside: Norsk Folkemuseum.

ISBN: 978-82-8186-004-9.

Katalogen er utgitt av:

Utstillingen og undervisningsoppleggene er muliggjort med støtte fra:
Eckbos legater, Proforsk, Forskningsrådet, Sparebankstiftelsen.

DET SANSELIGE 1700-TALLET

«Fortiden er et fremmed land» sies det. Siden det er umulig å reise tilbake i tid rent fysisk, kan det virke vanskelig å sette seg inn i hvordan verden så ut før. Med en kombinasjon av kunnskap og forestillingsevne kan vi imidlertid bli kjent med og forstå historien. Denne utstillingen er en oppdagelsesferd i hvordan omgivelsene til folk i Norge på 1700-tallet så ut, smakte, luktet, hørtes og følte.

For Norge, Europa og resten av verden var 1700-tallet et viktig århundre. Verden endret seg politisk, ved at revolusjonene i Amerika og Frankrike spredte nye ideer om styresett og menneskeverd. Teknologisk utvikling gjorde produksjon og transport av varer billigere, og ikke minst førte økt handel både mellom regioner og kontinent til at varene ble mer tilgjengelige. Det var på 1700-tallet at nordmenn flest for alvor ble en del av verden. Norske varer ble solgt til andre deler av Europa, og til dels også til Asia, Afrika og Amerika. Pengene ble igjen brukt på varer fra fremmede land og steder. På denne måten tok nordmenn del i det globale markedet gjennom det de spiste, hadde på seg og omgav seg med.

For menneskene som levde på 1700-tallet var endringene fysisk merkbare. De opplevde et mangfold av nye sanseinntrykk som tidligere hadde vært umulig for de fleste. Mange av de nye inntrykkene kom av den blomstrende næringsutviklinga, slik som lukta av tørrfisk og de mange lydene fra en travel havn. Samtidig kunne de også være knyttet til ulike forbruksvarer som gjorde omgivelsene litt mer behagelige enn tidligere.

Utgangspunktet for utstillingen er prosjektet Historiske toll- og skipsanløpslister. Prosjektet har gjort tilgjengelig vare- og skipsanløpslister for alle norske tollsteder gjennom et utvalg år på 1700-tallet. I praksis forteller disse listene oss hva som kunne kjøpes i butikkene i de ulike havnene, men også hva folk i Norge på denne tiden drev med. Vi får et innblikk i 1700-tallsmenneksets jobb og fritid, hva slags ting de omgav seg med, og hvilke land de handlet med. Listene kan ikke si alt om samfunnet, men gjennom endringen i inn- og utførselen av varer kan de gi oss et godt inntrykk av hvordan 1700-tallet kunne oppleves gjennom sansene.

Katalogen starter med en kort oversikt over utviklingen av handelen i verden og Norge på 1700-tallet, før vi ser, lukter, smaker, lytter og føler på 1700-tallet. Til slutt er det en egen del som gir en kort oversikt over utviklingen av de norske regionenes sjøveise handel.

Ragnhild Hutchison,

PhD. i historie.

Prosjektleder, Historiske toll- og skipsanløpslister.

HANDELEN PÅ 1700-TALLET

1700-tallet var århundret da verdensdelene for alvor begynte å handle med hverandre. Forbedringer i konstruksjon og navigasjon gjorde skipene større og hurtigere, og reisene raskere og tryggere. Nye finansieringsmetoder som aksjeselskap muliggjorde organisering av større og dyrere handelsreiser til fjernere steder. Samtidig førte befolkningsvekst til at mange flyttet til byene, og at stadig flere deltok i en fremvoksende pengeøkonomi både som produsenter og forbrukere. Dette gjorde folk i stand til, og etter hvert også vant med, å kjøpe varer som ble gradvis mer tilgjengelige, i form av økte mengder og lavere priser.

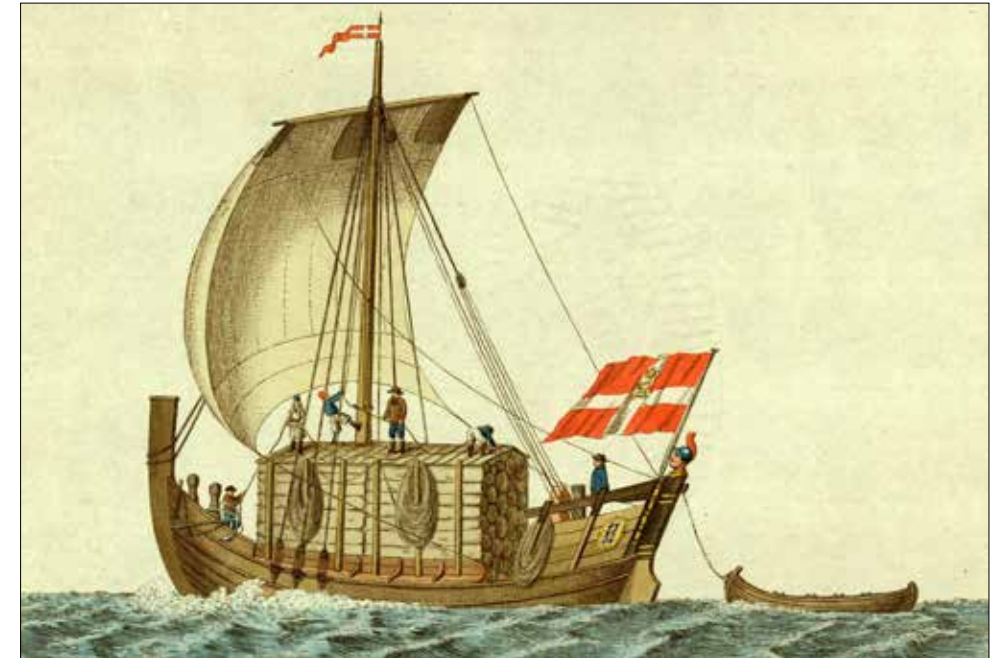
For å skaffe nye og flere varer sendte europeerne gjennom 1700-tallet stadig flere skip ut for å handle. De dro til Asia for å skaffe te, porselen, silke, bomull og krydder, og byttet det mot europeiske edelmetaller. Etter hvert økte også eksporten av varer som våpen og brennevin. Plantasjer ble satt i gang av europeere i blant annet Karibia og Amerika. På disse ble afrikanere tvunget til å arbeide som slaver. Dette sikret lave kostnader, og gjorde prisene på varer som tobakk, sukker og kaffe så lave at de mange steder i Europa ble tidlige forbruksvarer, altså varer som store deler av befolkningen kunne bruke ofte.

Handelen innad i Europa vokste også. Fra øst kom korn og lintøy. Fra sør vin, olje, frukt og nøtter. Fra nord kom metaller, fisk, pels og tømmer. Noe gikk direkte mellom regioner og havner, mens noe også gikk via de store handelssentrene Amsterdam og London, og mot slutten av århundret også Hamburg. For Norge ble også Danmark, og særlig København, et viktig omlastningspunkt.

De norske handelsmønstrene

I Norge kan vi se den omtalte handelsveksten ved at det gjennom 1700-tallet skjedde en merkbar økning i utvalget og mengdene av varer som kom. Handelen mellom de norske regionene var likevel ikke så stor. Fra Østlandet ble det særlig handlet jernvarer mot talg og fisk fra Vestlandet og nordover. Til Danmark ble det solgt jern og tømmer fra Øst- og Sørlandet. Tilbake kom særlig korn, men også ferdigvarer som tekstiler og redskaper, samt eksotiske varer som kaffe, sukker og tobakk. Vestlandet, Trøndelag og Nord-Norge hadde mindre kontakt med Danmark, men handlet da hovedsakelig fisk mot korn.

I handelen med Europa ble det eksportert tømmer fra Øst- og Sørlandet. Dette gikk særlig til Storbritannia og Nederland, og dels også til Frankrike. I retur kom varer som tekstiler, matvarer og eksotiske varer. Fra Vestlandet og Trøndelag ble det utført fiskevarer til østersjøområdet, Nederland og Sør-Europa. Tilbake kom korn fra østersjøområdet, finere ferdigvarer som tøy, accessoarer og eksotiske varer fra Nederland, og varer som sitroner og vin fra Middelhavet. Fra Trondheim ble det i tillegg utført tømmer til Storbritannia og kobber til Nederland.

En jekt lastet med tømmer. Foto: Norsk Folkemuseum.

De norske eksportvarene var viktige i markedene de kom til. I Storbritannia utgjorde det norske tømmeret 80% av det sivile markedet for tømmer på slutten av 1700-tallet. Norsk fisk var et viktig bidrag til matforsyningen i Sør-Europa, særlig for vanlige folk og fattige. Kobberet fra Trondheim ble også en del av det internasjonale kobbermarkedet. Det ble gjort om til gryter, takdekke, pyntegjenstander og våpen, som ble solgt over hele verden.

Den sjøveise handelen i praksis

Varene som ble fraktet til og fra de norske tollstedene var del av et stort transportsystem. Norske skip og skippere seilte i utenriksfart. Mange av disse kom fra Sørlandet, og ble kalt utenrikskipper. De tok på seg fraktoppdrag for både norske og utenlandske handelsfolk, og kunne være ute i mange år. De var derfor ikke bare viktige for de norske regionenes handel med utlandet, men også for handel mellom de europeiske regionene.

Danmarksskipperne hadde mindre båter, og reiste i skytteltrafikk mellom særlig Øst- og Sørlandet og Danmark. De sørget for forsyninger av nødvendigheter, som korn og andre varer mellom de to unionslandene.

Den siste gruppen var lokale kystskipper. Deres skip og båter var små, og de drev frakt mellom norske havner. I praksis sørget de for at varene som utenriks- og danmarksskipperne brakte til Norge ble spredt videre. Mange tok også på seg annet fraktarbeid, eksempelvis av jernmalm til jernverkene.

SYNET AV 1700-TALLET

Synet er den sansen de fleste av oss bruker mest aktivt for å orientere oss og få oversikt. Så hva ville vi sett, dersom vi levde i 1700-tallets Norge?

Nakne landskap

Den kanskje mest oppsiktsvekkende ved Norge på 1700-tallet var hvor lite skog det var. Gjennom århundret var landet på god vei til å bli fullstendig avskoget. Om du skulle reise gjennom Østerdalen på 1780- og 90-tallet, ville du sett mange snauhuggede åser, kun dekket med stubber og nye småtrær på vei opp. Rundt byene var det enda mindre trær. På slutten av 1700-tallet var det såpass lite trevirke tilgjengelig, at presten i Spydeberg utenfor Halden, helt oppriktig var bekymret for om det i fremtiden ville være igjen nok skog til ved til matlaging og oppvarming.

Det var den stadig økende tømmerhandelen som var årsak til de nakne skrentene. Gjennom 1700-tallet eksporterte Norge mer og mer tømmer. Trelasten gikk særlig til England, men også til Nederland og Danmark. Områdene som lå nærmest havnene ble hugget først, og avskogingen begynte på Vestlandet allerede på 1600-tallet. Etter hvert som det ble vanskelig å finne trær i kystnære strøk, begynte man å hugge innover og østover i landet. Da varehandelen i løpet av 1700-tallet ble så stor at havnene lå fulle av seilskip i sommerhalvåret, sto mastene så tett at det nesten så ut som at skogen hadde flyttet ned i fjorden.

Tømmeret som ble eksportert ble hugget av bøndene som eide skogen. Fra innlandet ble det fraktet langs elvene sommerstid. I påvente av at fløtingen kunne starte ble tømmeret lagret langs elvene, ofte mange meter i høyden, og så tett at man ikke kunne se landskapet bak. Tidlig på sommeren ble tømmeret fløtet ned til kysten, der det ble saget til planker og bord, og lagret på bordtomter før utskipning. I Trondheim var plankestablene på Ila flere meter høye, mens de i Oslo strakk seg fra Bjørvika og helt opp til Ankerkvartalet. Tømmerhandelen, sammen med fiskeeksporten, sjøfarten og eksporten av metaller, ga inntekter som muliggjorde mange av de andre endringene som skjedde i Norge gjennom 1700-tallet.

Mer folk og trangere om plassen

Dersom du studerte omgivelsene dine på 1700-tallet, var det også tydelig at det ble mer folksomt. Fra 1700 til 1800 doblet Norges befolkning seg nesten. Folketallet steg i denne perioden fra 500 000 til nesten 900 000. Befolkningsveksten førte til at flere flyttet til byene. I bygdene var det kamp om ressursene, mens det i byene gradvis åpnet seg nye muligheter for arbeid i skipsfarten, håndverk eller den tidlige industrien.

Samtidig som byene økte i størrelse, økte de også i antall. I 1665 var det 18 byer i Norge, og de huset 6-7% av befolkningen. I 1801 tallet økt til 32 byer, hvor om lag 11% av befolkningen bodde. Sammenlignet med andre europeiske land hadde

Norge ganske mange byer, men de var alle relativt små. I Bergen, den største byen, bodde det i 1801 omtrent 19 000 mennesker, i Oslo rundt 9000 og i Trondheim om lag 8000. Kystbyene på Øst- og Sørlandet huset på slutten av 1700-tallet stort sett rundt 1000 personer i gjennomsnitt.

Trange, små smug og tilfeldige gateløp var ikke uvanlig i de norske byene. I noen av dem kunne man likevel se spor av at myndighetene hadde forsøkt å få litt orden. Særlig etter bybranner ble gater bygget bredere for å hindre flammer i å spre seg. Det ble også forsøkt murtvang, altså at alle byens hus skulle bygges i murstein. Dette ble i liten grad gjennomført, da murstein var mye dyrere enn tømmer i Norge. Noen valgte kanskje å la fasaden mot gaten være murstein, mens resten av huset var i tre. Andre valgte å male veggen så den så ut som murstein.

Skillene og tingene

Gjennom århundret økte de sosiale og økonomiske skillene i befolkningen. Mye tyder riktignok på at deltagelse i de nye næringene ga økte inntekter, og dermed også bedre levestandard for mange. Samtidig er det også klart at særlig handelsfolkene og de som disponerte eiendom med tømmer eller metaller, var de som tjente mest på 1700-tallets næringsutvikling.

Helt fysisk kunne man se forskjellene ut fra hva slags hus folk bodde i. Noen heldige kunne bo i malte storgårder i flere etasjer, som tronet i landskapet. De kunne smykke seg med vinduer og blå eller grønnglaserte takstein som glitret i solen. Dette sto i sterk kontrast mot små, grå stuer som nærmest krøp sammen med bakken. Også tingene som husene ble fylt med fortalte om sosial eller økonomisk status. De rikeste hadde flotte møbler, som svarte eller rød-lakkerte tebord, lenestoler i skinn og store speil som fikk rommene til å virke enda større. Vanlige folk måtte nøye seg med klappbord og kubbestoler, noen ganger malt, men ofte også umalt og grått av alder. Var serviset av kinesisk porselen, var man helt øverst i det sosiale hierarkiet. De litt lenger ned måtte nøye seg med det grovere stentøyet. I det nederste sjiktet hadde man kopper og fat av tre.

Samtidig ble tingene man omgav seg med en måte å fortelle andre om seg selv. Med settehyller for tallerkener viste man diskret sine gjester at man hadde penger til dekorativt servise. Tilsvarende ga kopier av greske urner (Pompeii ble oppdaget på 1740-tallet og antikken ble veldig populær) og bøker i bokhyllene inntrykk av at du var både verdensvant og kunnskapsrik. Men som en reisende til Oslo i 1755 ironisk kommenterte, da hun bladde i bøkene til de fornemste christianiafamilie, var det tydelig at de aldri var lest.

Tollistene viser klart at det gjennom 1700-tallet kom mer og finere varer. Dette viser at det ble mulig for stadig flere å omgi seg med vakre ting. Bilder er et eksempel. Malerier var kostbare, og åpenbart bare for de fine. «Skilderier», altså kobberstikk, var imidlertid langt billigere. Dermed var de også tilgjengelige for flere.

Bilder bevart i museer viser at motivene gjerne var utsikter over byer eller steder. Man kunne altså henge opp bilder som gav utsikt over, og mulighet til å drømme seg bort til fjerne steder. Mønstrer tapet og fargerike tepper var en annen måte for de rikeste å pynte opp. De med mindre penger malte ofte bare rett på veggen. Motivet var gjerne fargerike border og blomster, men også kjente scener fra bibelen. Slik kunne de bli minnet om noe moralsk oppbyggende hver gang de gikk forbi.

Også klærne endret seg. De ble mer fargerike. På starten av århundret var det sort, rødt og brunt som dominerte i fargeinnførselen. Fra 1750-tallet kom det nærmest en eksplosjon av farger, både målt i mengde og i variasjon. Blått, grønt, gult og rosa var ikke uvanlig. Fra museenes draktsamlinger ser vi at folk i siste halvdel av 1700-år var særlig glade i å sette sammen mønstrede og spraglede tøy. Gjerne i sterke farger, og i kombinasjoner som nok er litt fremmede for oss i dag.

Fargerike drakter fra Hardanger. Foto: Nasjonalmuseet.

Å se ut

Utover 1700-tallet kunne folk faktisk også se tingene sine bedre. I århundrene før hadde lyset fra en peis, eventuelt talglys eller tranlamper vært de vanligste lyskildene innendørs. Dette endret seg fra midten av 1700-tallet da vindusglassproduksjonen begynte i Norge. Med bedre tilgang til vindus-

glass kunne flere la dagslyset slippe inn i huset. Slik kunne man få bedre oversikt over hvordan rommet var møblert og pyntet, eller man kunne sitte og se ut på det som skjedde utenfor. Det viktigste var allikevel at det ble lettere å arbeide innendørs.

De som hadde kikkerter kunne også se godt på avstand, enten de var om bord på skip og så etter land, eller de var på ett av de etter hvert mange teatrene omkring i Norge og ville se bedre hva som skjedde på scenen. Minst like interessant er det imidlertid å tenke på hva 1700-tallsmennesket så når de vendte blikket andre veien. Nemlig inn i et av de stadig flere speilene som ble innført til landet. På malerier fra perioden ser folk gjerne litt mer slitne ut enn i dag. Det er delvis fordi de fleste portretter fra 1700-tallet er av rike, overspiste og godt voksne mennesker. Det var tross alt de som hadde penger til å få noen til å male dem. Om resten av befolkningen vet vi mindre, men presten Hans Strøm utenfor Eiker kommenterte på 1780/90-tallet at kvinner fra fjellbygdene hadde rynker, og vin og sol hadde gjort huden solbrun og værbitte. Der klimaet var mildere, slik som flatbygdene på Toten, var kvinnene vakrere, med lys og glatt hud.

LYDEN AV 1700-TALLET

1700-tallet var ikke noe bråkete århundre, men etter hvert som det passerte ga det stadig mer lyd fra seg.

Norge var et spredt befolket land gjennom 1700-tallet. Det gjorde at det meste av Norge var ganske stille og rolig. Eller i hvert fall så stille som det kan være når det bare er natur. Med befolknings- og byveksten gjennom århundret ble det likevel stadig flere mennesker som kunne fylle landet med lyd, latter, rop og støy.

Bylyder

Bylydene var preget av at markedsplassen var det viktigste samlingspunktet. Der ble det prutet og kranglet om pris i butikkene og bodene. Folk sang, skrålte og slåss på de stadig flere skjenkestuene og gjestgiveriene som dukket opp. På de sesongvise markedene på landsbygda var det mye av det samme. Men ettersom disse bare ble holdt noen ganger i året, og samlet folk på en annen måte enn bymarkedene, trakk de også til seg en del andre aktiviteter. Vi kan derfor også forestille oss lyden av hesteveddeløp eller konkurranser i beinkrok, med tilhørende heing, hoiing og sukk over tap. På Momarkedet på 1780-tallet var det til og med en karusell som ikke bare gikk rundt, men også opp og ned. Den bråket garantert ikke like mye som de vi ser på tivoli i dag, men henrykte hvin fra folk som for første gang i sitt liv ble løftet høyt i været og snurret rundt, må vi regne med at det var.

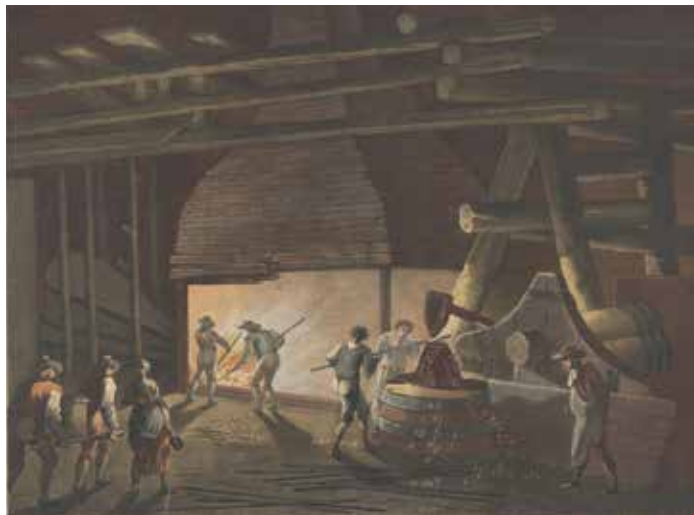
I byene, der de utenlandske skipene kom inn, hørte man også mange språk. Fransk, engelsk, spansk, tysk, russisk, norsk og dansk gikk om hverandre. Mary Wolstonecrafts reisebeskrivelse fra Norge sommeren 1795 forteller at de aller fleste norske menn hun traff langs norskekysten snakket engelsk. De hadde vært sjømenn i internasjonal handel. Forskeren Thomas Malthus, som reiste i Norge noen år senere, bekreftet det store språklige mangfoldet. Nettopp lyden av alle språkene er kanskje det som best viser hvor internasjonalt orientert Norge og nordmenn var på 1700-tallet.

Gårdslyd

Mange av lydene på 1700-tallet var knyttet til arbeid. Stort sett alle drev jordbruk, og med det fulgte sesongvise lyder. På våren hørte man ploegen i våt jord og pus-tingen fra folk og fe som trakk og dyttet. Sommeren var fylt av lyden av ljåen som slo, men også summingen av klegg og insekter på varme sommerdager (og klapset når folk slo etter dem). Bonden lyttet også etter regn som enten kunne redde eller ødelegge avlingen. Med gård og dyrehold fulgte rauting fra kua, breking fra småfe, kakling fra høns, og noen steder til og med «gobble gobble» fra kalkuner.

Langs kysten hørte også man lyden av båtbygging og -reparasjoner, av blafrende seil og plaskende årer. I skogen kunne en høre økser, sager og brakket av fallende trær. Ved toll- og handelsstedene blandet lyden av kjøpslåing seg med lyder fra vertshusene, med knirkende kjerrer og vrinskende hester.

På stadig flere av de store gårdene ble det utover 1700-tallet vanlig med gårds klokke. Den ringte for å signalisere starten og slutten på arbeidsdagen, og for måltider. Tidligere hadde det ikke vært noen måte for gårdsfolket å vite nøyaktig når de skulle være på plass. Med gårds klokken ble arbeidsdagen strukturert, og ikke minst regulert etter storbondens ønsker. De som hadde råd, kunne også kjøpe egne stueur eller lommeur. Disse måtte trekkes opp, men så fulgte tikkingen, og eventuelt time-slagene, resten av dagen. Man kunne rett og slett høre at tiden gikk.

Et norsk ikke navngitt smelteverk fra 1792.
Foto: Ivarsøy, Dag Andre / Nasjonalmuseet.

Industrilyd

Det var også andre aktiviteter som laget lyd på 1700-tallet enn de på gården. Særlig bergverkene var ganske støyende, med den klingende lyden av hammer mot stein, og eksplosjoner for å løsne steinmasser. I Norge var det både sølv-, jern- og kobberverk. De var knyttet til gruver der malmen ble sprengt og hakket ut av fjellet. På verkene ble mal-

men så gjort om til rene metaller i barrer og stenger, men også til ferdige varer. På Sølvverket i Kongsberg lå også «Den Kongelige Mynt», som støpte myntene for hele det dansk-norske riket. Jernverkene på Østlandet forsynte riket med våpen, men også dagligdagse ting som gryter, spiker, vaffeljern og kakkelovner. På Røros ble kobberet valset til plater eller støpt til stenger som så ble eksportert via Trondheim til Amsterdam, der det ble solgt videre ut i verden.

Reise

I dag er lyden av biler og transport typisk, men på 1700-tallet var det få veier og bare vogner eller folk og dyr til fots. Tele og regn gjorde dem rett og slett for arbeidskrevende å vedlikeholde. Transportlyder var derfor helt annerledes enn i dag. Kjerrer og vogner var noe man brukte lokalt. Skulle du reise lenger red du til hest, gikk på egne ben eller for med slede. Lydene som fulgte reisen var derfor stampingen av hover og føtter gjennom tørr eller våt lyng på sommeren, og av skritt gjennom sørpe og søle på høsten og våren. På vinteren var det meiene på kjelker og sleder, sammen med dombjeller som laget lyden. I slede kunne man virkelig suse raskt over de islagte elvene eller vannene.

Selskapslyder

En lyd som forteller mye om menneskene på 1700-tallet er sang og triller fra sangfugler. Nå dukker det riktignok ikke opp noen sangfugler i tollmaterialet, men det er importert både fuglebur og frø til kanarifugl. Burene var for å holde sangfugler, og frøene var mat til dem. Selve sangfuglen kunne man skaffe i Norge. Slik forlenget man på 1700-tallet lyden av sommer, og fikk litt selskap utover høsten.

Også musikkinstrumenter ble innført til Norge. Innførselslistene forteller lite om hva slags instrumenter som kom, men blant annet fioliner er notert. Det ble også laget instrumenter i Norge, og sammen med innførselen fra utlandet fikk stadig flere muligheten til å både høre og spille musikk. Noen av instrumentene spredde seg i bondebefolkningen, der de ble brukt til å spille det vi i dag kjenner som folkemusikk.

Sammen med instrumentene kom det også noter. Selv om navnene på musikkstykkene ikke er notert i tollistene, kan vi anta at det var stykker som populære i de store europeiske hovedstedene på den tiden. Med noter kunne musikken spres og spilles, slik at folk i hele Norge kunne oppleve den. Mye ble spilt privat, men i de største byene ble det også avholdt åpne konserter slik at alle kunne høre.

Bonde fra Bergen med lur.
Foto: Norsk Folkemuseum.

SMAKEN AV 1700-TALLET

Smak er jo i all hovedsak knyttet til mat, og gjennom 1700-tallet ble det mulig for flere å smake både mer, oftere og mer variert.

Hverdagsmat

Det meste av maten på 1700-tallet var til hverdags ganske kjedelig! Det var grøt laget på bygg eller havre. Kokt enten på vann eller melk, avhengig av hva man hadde. Lenge spiste man grøten uten sukker på. Til brødmat var det flatbrød eller klappkak med smør, kanskje prim eller en ost av noe slag. Kjøtt for mange forbeholdt de finere anledningene, men langs kysten var det ofte fisk på bordet. Til drikke hadde man gjerne myse, en slags utvannet surmelk, eller svakøl.

Ellers må 1700-tallet ha smakt ganske salt. Salt ble nemlig brukt til å konservere både kjøtt og fisk. Salt måtte imidlertid kjøpes fra utlandet, og kunne derfor bli for dyrt for mange. Derfor var det også vanlig med tørking, speking og røking, eller kombinasjoner av disse. For eksempel laget man klippfisk, som er fisk som er både saltet og røkt. Klippfisk, tørrfisk og dels saltet fisk ble eksportert fra Bergen og Trondheim til landene i Sør-Europa og rundt Østersjøen, tidvis via Nederland. Slik fikk også folk i andre land smake norsk fisk.

Nye og flere varer med smak

Tollistene viser at det i løpet av 1700-tallet kom stadig større mengder av eksotiske varer som smakte nye ting. En slik vare var tobakk, som jo opprinnelig er fra Sør-Amerika. Den ble enten tygget, malt fin og snust (gjennom nesen, for så å bli snytt og hostet ut igjen) eller «drukket». Det siste kaller vi i dag å røyke. Tobakk var kjent allerede på 1600-tallet, men på mot slutten av 1700-tallet var det så utbredt at presten Hans Strøm fortalte at to tredjedeler av de mannlige bøndene på Sunnmøre røkte. I tillegg kom mange husmenn, kvinner og barn som også brukte pipen. Tilsvarende bruk ble også kommentert i beskrivelser for andre landsdeler.

En annen ny og eksotisk vare som satte smak på 1700-tallet var sukker. Det var lite sukker på starten av århundret, men i årene 1750 til -54 kom det nok til at hver nordmann i snitt kunne ha spist omlag 0,37 kg sukker i året. I 1795 var dette økt til 1,07 kg. Mengdene var ikke store nok til at vi kan si at sukker var en dagligdags vare for alle. Det kom likevel nok til at mange på slutten av 1700-tallet hadde smakt sukker. Spesielt i byer, der sukker var lettere tilgjengelig, hadde flere mulighet til å ha søtt på morgengrøten.

Sammen med sukkeret kom også krydder, frukt og nøtter til Norge i økende mengder. Mangfoldet var stort, og strakk seg fra pepper, kanel, kardemomme og muskat, til sitroner, appelsiner, rosiner, svsker og mandler. Økningen ser ut til å ha begynt på 1740- eller 1750-tallet.

At det kom stadig mer av disse varene gjorde det mulig å lage nye matretter som smakte mer og annerledes enn hverdagskosten. I dag kjenner vi mye av dette som

«typisk norsk tradisjonsmat» slik som pepperkaker, sirupsipper, krumkaker, makroner og julekake. Det er likevel viktig å presisere at det aldri kom nok av disse varene til at de ble dagligdags for folk flest. De forble luksusvarer gjennom hele århundret, men den økte tilgjengeligheten gjorde likevel at flere gradvis fikk oppleve dem litt oftere.

Drikke

Av drikke kom det også til nye slag. Brennevin fikk størst gjennomslag, selv om det foreløpig ikke var like vanlig som det ble utover 1800-tallet. Innførselslistene i tollmaterialet viser at det i 1786 kom nok brennevin til at hver person kunne drikke 0,43 liter årlig. Dette hadde doblet seg bare åtte år etter, da hver person kunne drikke 0,89 liter. Utvalget varierte fra god, fransk druebrennevin og vin for de med penger til å betale for slikt, til billig dansk og nordtysk kornbrennevin for alle andre. Sistnevnte var gjerne smaksatt med karve, så den smakte antagelig som akevitt. I tillegg kom naturligvis smuglervarer, og alt nordmenn selv brant.

En annen drikk som satte smak på 1700-tallet var kaffen. Denne kom lenge i veldig små mengder. Så små at bare de aller rikeste kunne smake. I de siste tiårene av århundret tok innførselen seg derimot opp. I 1780 kom det bare 0,18 kg kaffe pr. person til Norge, mens det i 1795 hadde økt til 0,43 kg. I dag drikker nordmenn omtrent 9,5 kg kaffe pr. person i året. Økningen gjorde at det ble lettere for flere å drikke kaffe i spesielle anledninger, og om man bodde i en by, kanskje til og med daglig. Kaffedrikking ble likevel forsøkt begrenset. I 1783 kom en egen lov som forbød bønder å drikke kaffe. Ettersom det er unødvendig å forby noe som nesten ikke forekommer, skjønner vi at kaffe var blitt relativt vanlig.

Smak – i en litt annen betydning

Flere av de nye smakene som kom til gjennom 1700-tallet var fremmede, og ikke nødvendigvis av den typen folk liker med en gang. Løsningen ble å kombinere dem med andre, ofte mer kjente varer slik at de ble litt lettere å like. Kaffe er et godt eksempel. Det er bittert, og mange liker det ikke første gangen. Selv i voksen alder foretrekker mange å ha melk og sukker i kaffen for å gjøre den mer drikkelig. Sitroner er også skarpe og sure, men blir lettere å spise med sukker, eller kanskje i bakverk eller blandet med krem.

Den viktigste årsaken til at mange av de fremmede smakene vant gjennom var nok likevel at hva man spiste, og hvordan man spiste det, ble en ny måte å vise hvilken status man hadde i samfunnet. Når stadig flere fikk tilgang på varene ble måten man spiste og tilberedte dem på et signal til omgivelsene om at man hadde «god smak». Drakk man for eksempel kaffen i små slurker og spiste kaken i små munnfuller, viste man at man kom fra et dannet hjem, og kjente kodene for hva som ble ansett som god smak og oppførsel. Laget man derimot grimaser når man drakk kaffen og stappet hele makronen i munnen på en gang, signaliserte det helt klart at man ikke hørte til det gode selskap.

LUKTEN AV 1700-TALLET

Lukten av omgivelsene til 1700-tallsmennskene endret seg i løpet av århundret. Fra at bålrøyk var sterkt tilstede, til at denne nesten forsvant i mange hjem, og flere lukter kunne slippe til.

Røyklukt

Røyklukt var merkbart i starten av 1700-tallet. Mange bodde fremdeles i årestue, altså et hus med ett rom. Midt i rommet var en åre, altså en plating med bål, og et lite hull i taket for å slippe røyken ut. Årestuene ble røykfylte og røyklukten satte seg i klær, hår og alt av eiendeler. Utover 1700-tallet fikk flere hus pipe som ledet røyken ut. Slik kunne andre lukter komme til.

Da man slapp den evige, sotete røyken som satte seg i alt, ble det også vits i å vaske oftere. I innførselslistene er det en klar økning i såpeimporten, særlig i den siste delen av 1700-tallet. Det var både hvit såpe til klesvask, grønnsåpe til husvask, og duftsåper til kroppen. Vasking av kroppen kom gradvis sent 1700-tallet, og vitnet om en ny kroppshygiene.

Garving, et illeluktende arbeid. Foto: Kiefer Auktionen.

De andre luktene

Lukten av arbeid var nok den første lukten som kom frem etter at røyken var borte. Svette kropper som sjeldent ble vasket lå som en konstant eim. Man vasket i grunnen ikke kroppen med vann. Folk badet, altså svømte eller plasket rundt i innsjøer, elver eller i sjøen om sommeren når

det var varmt. Å bevisst vaske av seg laget med møkk og skitt ble imidlertid ikke anbefalt av datidens leger. De mente sykdommer lettere ville kunne trenge gjennom udekte porer i huden.

Også selve arbeidet luktet. Gårdsarbeidet luktet varmt av husdyrene og stramt fra gjødselbingen. Langs sjøen lå lukten av hav, salt, tang og tjæredekte båter som et evig bakteppe. Det arbeidet som nok likevel luktet mest, var garving av skinn til lær og huder. Det ble gjort på mange gårder omkring i Norge, og skinnvarer var den fjerde største eksportvaren gjennom 1700-tallet. Skinn fra både husdyr og vilt ble garvet. Det foregikk på to måter. Med bark, og med alun. Det første lukter av

dødt dyr i gjæret, eller oksidert urin, kombinert med våt pels og gammelt slakteavfall. Alungarving er derimot så luktfri at du kan gjøre det på kjøkkenbenken. Fra tollistene ser vi at det gjennom 1700-tallet ble innført stadig større mengder alun. Fra rundt 5000 kg i 1731, til omlag 60 000 kg i 1794. Vi må dermed kunne tro at det har blitt stadig mer av den luktfrie garvingen.

Selv om eksporten av tørrfisk og klippfisk var stor, var det likevel ikke disse fiskeproduktene som luktet mest. Det var det nemlig tranen som gjorde. Den ble brukt som smøreolje, men også som lampeolje. Tranolje brukt i lamper oste veldig, og fylte rommet med en lukt av brent tran. Ikke overraskende var det en billig lyskilde. Faktisk var tran på slutten av 1700-tallet en av de viktigste fiskevarene som ble eksportert, så lukten spredde seg også i Europa. Talglys luktet noe bedre, men siden de var laget av spekk fra slaktedyr luktet også disse lysene av brent fett. De fineste lysene var hvite vokslys som ikke ga noen lukt i det hele tatt.

De gode luktene

1700-tallet kunne også lukte godt. Faktisk luktet det bedre og bedre etter hvert som tida gikk. Krydderet som ble nevnt i forbindelse med smak, bidro selvsagt også med gode lukter. Krydder ble først solgt i apotek, sammen med medisiner, men etter hvert kom de også i salg i andre butikker. Det å komme inn i en butikk som luktet kanel, ingefær og kaffe må ha vært som å møte en vegg av fremmede, nye lukter som satte fantasien i sving og sendte tankene til fjerne kyster og fremmede steder.

Det luktet også parfyme. I tollistene står disse oppført som lukte vann eller velluktevann, og kom i stadig større mengder. Eksempelvis kom det ikke noe slikt til Christiania i 1731, men i 1756 kom det 6 flasker, og i 1794 hele 116 dusin, altså 1392 flasker. Altså nesten en flaske per åttende byboer. Det meste ble nok brukt på kroppen, men leger anbefalte også parfyme som kur mot blant annet hodepine, forkjølelse og melankoli. Var du litt pjusk kunne du rett og slett bli foreskrevet en lett og blomstret parfyme som kur mot tungsinn på vinteren. For øvrig var lukt (og smak) viktig for legene på denne tiden. Ofte luktet (men også smakte) de på pasientens urin og avføring for å finne ut hva som kunne være galt.

Godlukten som var populære på 1700-tallet forandret seg gjennom århundret. Fra tunge, dominerende lukter som musk i de første årene, til lettere lukter på slutten. De lettere luktene kunne komme til sin rett siden bålrøyken var borte, og fordi såpe og vasking fjernet andre lukter. Valget om å heller bruke lettere dufter, var også knyttet til nye idealer om hvordan man fremstilte seg selv. På slutten av 1700-tallet var det mindre sosialt akseptert å fremstå prangende, slik en tung og kraftig parfyme vil få deg til å gjøre. Idealet var mer nøysomt, så det ble viktig å vise at man kjente til de nye, lette og gode duftene. Ved å vise besøkende at de mer diskrete duftene kunne kjennes i ditt hjem, skjønte de også at du hadde tatt den nødvendige vasken, og ikke trengte å kamuflere dårlig lukt med tunge parfymen.

FØLELSEN AV 1700-TALLET

Selv om hverdagen var hard for de aller fleste gjennom 1700-tallet, ble omgivelsene gradvis litt mykere og mer behagelig for flere.

Det behagelige

Glatte og lette tekstiler som silke og bomull kom i stadig større mengder og til lavere priser. Dermed kunne folk bytte ut en del av de stikkete og tunge ullklærne, med klær av lettere og mykere tekstiler. Flere kunne rett og slett oppleve glatte silketørklær i halsen og luftige bomullsplagg mot kroppen.

Også møbler gjorde omgivelsene mer behagelige. Sofaer og lenestoler var noe bare de rikeste de hadde råd til. Vanlige folk måtte fremdeles klare seg med trebenker, men utover 1700-tallet kunne flere legge på puter i glatte og myke tekstiler. Sengene ble også mer behagelige. Lenge hadde det vært regionale forskjeller på sengeleiene i Norge. Langs kysten hadde folk flest brukt tepper, mens de i innlandet sov på og i skinnfeller. Gjennom 1700-tallet forandret dette seg gradvis. Dyner, puter og madrasser av fjær ble mer vanlig både langs kysten og innlandet. Til dette kom sengetøy av lin og bomullsblandinger, ofte kalt bolster og innført fra Danmark. I praksis betydde dette at flere byttet ut følelsen av å våkne mellom stikkende ulltepper og litt småmugne skinnfeller, med å sove på madrasser, under fjærdyne trukket i lin. Sengetøyet ble ikke skiftet veldig ofte, for å vaske det var veldig arbeidskrevende og fysisk tungt. Likevel var det av og til mulig å oppleve den deilige følelsen av å legge seg i helt rent sengetøy.

I forbindelse med kveldsrutiner er det interessant å trekke frem tannbørstene som vi finner i tollistene. I 1756 kom det totalt 8 dusin tannbørster til Norge. 8 dusin er totalt 96 stykker, noe som helt klart ikke er spesielt mange. Antagelig er dette er en av de første skriftlige referansene til børster særskilt for tenner. Vi kan derfor anta at det ikke var vanlig å ha egne børster til slikt. De fleste brukte i stedet bare en pinne til å pirke ut matrester, eller gned en finger over tennene for å få bort «mose». At det i det hele tatt kom spesiellagede tannbørster forteller likevel at noen fikk oppleve følelsen av glatte, nypussede tenner.

Det ubehagelige

1700-tallet var på ingen måte noe behagelig århundre. Det var ingen smertelindring, så om du måtte du trekke en tann eller amputere en finger, skjedde det uten bedøvelse. Var du heldig fikk du brennevin så du kunne drikke deg sanseløs før noen trakk eller skar. Men om du våknet til live dagen etter hadde du i så fall også hodepine, i tillegg til smertene i såret. De fleste vondter og smerter, skader og sykdommer har folk rett og slett bare måttet leve med.

1700-tallet var også kaldt. I 1740-årene toppet den lille istid seg. Det betydde at vintrene var noen gradere kalde, og at somrene var våte og kjølige. I tollmaterialet ser

Hardt arbeid var normen.
Foto: Norsk Folkemuseum.

vi dette tydelig ved at det ikke kom skip til mange av de norske havene fra november/desember til mars. Noen steder enda lengre. Til noen steder, slik som Oslo, kom skipene rett og slett ikke inn fordi fjordene var frosset. Andre steder gjorde vinterstormene at sjøveis handel rett og slett var for farlig.

For jordbruket betydde det kalde klimaet at det var vanskelige dyrkingsforhold. Dette førte i ytterste konsekvens til uår og sult i befolkningen. Mange opplevde at regn og kaldt vær gjennom sommeren hindret avlingene i å modne. Særlig året 1742 sto lenge i folks bevissthet som spesielt ille. Selv om det ble importert korn fra Danmark, må følelsen av gnagende, stikkende sult ha vært noe alle hadde kjent på.

Følelsen av at kroppen var utslitt når man endelig gikk til sengs var noe mange kjente på. Mye tyder også på at flere var mer slitne på slutten av århundret, enn ved begynnelsen. Dette kan vi si fordi eksporten av fisk, tømmer, og metaller økte kraftig gjennom 1700-tallet. Flere folk må rett og slett ha arbeidet mer for at det kunne skje. Arbeidet ga likevel inntekter som gradvis flere kunne bruke til å gjøre omgivelsene sine litt mer behagelige.

Også de som arbeidet i bergverkene gikk slitne til sengs, men arbeidet deres var nok litt annerledes enn det i fiske- og tømmernæringa. Uten dynamitt til å sprengre, sprengfyrte man berget, for så å kjøle det ned raskt, og hakke løs. I de smale korridorene inne i fjellet ble det da fryktelig varmt fra bålene, og så rått og kjølig når det ble kjølt ned. Noen mente at gruvearbeiderne slik fikk innblikk i helvete. Når krutt ble vanlig, var det ikke lenger like varmt, men like fullt ganske farlig.

Følelsen av å ha penger

Det harde arbeidet ga heldigvis også inntekter. Tidligere hadde betaling oftest vært i varer, men i løpet av århundret ble kontant betaling for arbeid stadig vanligere. Dette gjorde at stadig flere fikk oppleve å holde en liten pung med mynt som de kunne bruke til å kjøpe ulike varer. Utover århundret hadde stadig flere også råd til å unne seg noe mer enn bare det aller mest nødvendige, slik at de også kunne kjøpe ting de hadde lyst på. Dermed kunne også slitne fiskere, tømmerhuggere og gruvefolk kjøpe seg myke siletørklær å ha i halsen, eller en myk pute som de de kunne synke ned i etter endt arbeidsdag.

DE NORSKE REGIONENES SJØVEISE HANDEL

Vare- og skipsanløpslistene som er blitt tilgjengelig gjennom prosjektet Historiske toll- og skipsanløpslister gir ny, unik innsikt i utviklingen av regionenes sjøveise handel. Arbeidet med å kartlegge og forstå handelsmønstrene har så vidt begynt, men noen overordnede trekk kan sees alt nå. Her følger en kort oversikt over de viktigste tendensene.

Øverst: Summarisk vareliste for Flekkefjord, 1733.
Nederst: Skipsanløpsliste fra Christiania, 1786.
Foto: Riksarkivet.

Christiania havn med planker i forgrunnen. Foto: Nasjonalmuseet.

Østlandet

Trelasteksporten var den viktigste eksportnæringa for Østlandet gjennom 1700-tallet. Tømmeret ble hentet fra stadig lengre inn i landet, og fraktet ned elvene til småbyene langs kysten. Av byene var det Christiania (Oslo) og Drammen som var de største utskipningshavnene selv om andre byer også eksporterte stadig mer. Storbritannia var hovedmarked, men trelasten gikk også til Nederland og Danmark, og etterhvert Frankrike.

Østlandet førte også ut jern. Dette gikk først og fremst til Danmark og andre deler av Norge, der en lov fra 1730 hadde gitt det fortrinn foran utenlandsk jern. Samtidig hadde dansk korn fra 1735 privilegert tilgang til det øst- og sørnorske markedet.

Andre varer ble også med i denne handelen. I løpet av 1700-tallet ser man derfor at der mange av havnene på Østlandet tidlig i århundret hadde fått forsyninger fra flere land, fikk de på slutten av 1700-tallet det meste via Danmark. Varene som kom fra Danmark var ikke bare nødvendighetsvarer, men også finere varer ofte med opprinnelse fjerne steder. Rosiner, mandler, kaffe, sukker, silketøy og porselen er eksempler på varer som kom via danske havner.

Utsikt over Arendal. Foto: Nasjonalmuseet.

Sørlandet

Sørlandets sjøveise handel var preget av trelasteksport, men også sjøfrakt og stadig kraftigere koblinger til Danmark for forsyninger av varer. Trelasteksporten gikk ut fra et antall mindre byer. I løpet av 1700-tallet ble Storbritannia hovedmarked, men avskoging var en utfordring langs kysten fordi mye av den beste skogen var felt på 1600- og tidlig 1700-tallet.

Fraktehandel ble en viktig næring for mange på Sørlandet. En del reiste utenriks, men mange dro også mellom norske havner og Danmark. Til Danmark fraktet de tømmer av lav kvalitet, men også jernvarer fra de sørlandske verkene. Tilbake fraktet de kornvarer, men også tekstiler og varer som tobakk og sukker. Det norske jernet og det danske kornet hadde privilegert tilgang til markedene i sitt broderlandet fra 1730-tallet.

I siste del av 1700-tallet ble Arendal engasjert i handelen med de dansk-norske koloniene i Karibia. Flere arendalsskip ble utstyrt med jern- og tømmervarer fra Sørlandet, og reiste ut for å hente tilbake sukker fra plantasjene.

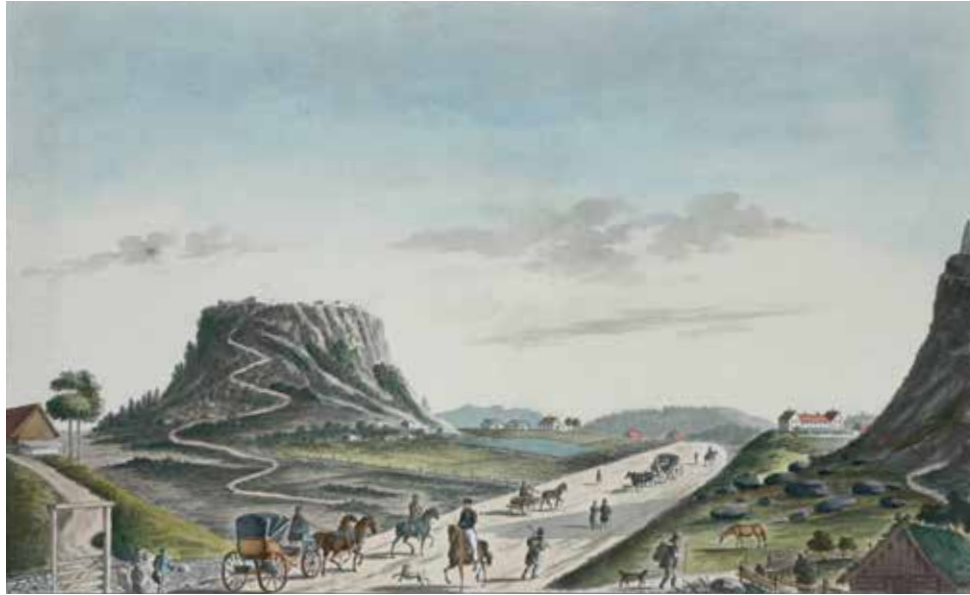
Sildefiske ved Solheimsvika i Masfjorden.
Foto: Reinsfelt, Anne-Lise / Norsk Folkemuseum.

Vestlandet

Bergen var gjennom 1700-tallet den viktigste byen på Vestlandet. Den var også Norges største by, målt både i befolkning og handel, gjennom hele århundret. Det som hovedsakelig ble eksportert fra Bergen var fiskevarer. På slutten av 1700-tallet var tørrfiskeeksporten størst, fulgt av tran, rogn og klippfisk. Tidligere i århundret hadde også salt sild vært viktig, men silden var borte fra norskekysten fra omlag 1740-tallet til slutten av århundret. Stavanger hadde spilt en noe større rolle i den tidlige sildeeksporten enn i handelen senere i århundret.

Bergens handelskontakt var i første delen av 1700-tallet i stor grad med Østersjølandene og Nederland. Til begge steder ble det sendt mye fiskevarer, og noe skinn. I siste halvdel av århundret kom også Sør-Europa og Middelhavslandene til som viktige markeder for fiskeeksporten. I retur kom korn fra øst, og industri- og finere forbrukervarer som tobakk og kaffe fra Nederland. Fra sør kom det vin, frukt og oljer.

Danmark var ikke et spesielt viktig marked for Bergen, men byen var involvert i handel med andre deler av det dansk-norske riket. I siste del av 1700-tallet var Bergen engasjert i direktehandel med de dansk-norske koloniene i Karibia. Byen mottok da skip med sukker, og utstyrte egne skip med norske varer som tørrfisk og tømmer. Bergen handlet også med Island og Grønland, som sendte særlig fiskevarer i bytte mot nødvendighetsvarer og annet. Bergenskjøpmennene hadde sammen med kjøpmenn fra Trondheim lenge også privilegert rett til å kjøpe fisk fra Nord-Norge, noe som er en viktig forklaring på hvorfor fiskeeksporten fra Bergen var så stor. De som satt på disse rettighetene kunne tjene store formuer og leve et liv i luksus.

Utsikt over Kongeveien ved Trondheim med Sverresborg i bakgrunnen.
Foto: Reinsfelt, Anne-Lise / Norsk Folkemuseum.

Trøndelag

Trondheim var den dominerende havnen i Trøndelag gjennom 1700-tallet, selv om også Molde og Kristiansund kom til. Trondheims sjøveise handel var dominert av kobber fra særlig Røros kobberverk. Kobberet ble sendt som halvfabrikata til Nederland der det enten ble solgt videre på det internasjonale markedet, eller støpt om til blant annet gryter, trykkplater eller takdekke.

Andre utførselsvarer fra Trondheim var fiskevarer og tømmer. Fra midten av 1700-tallet ble klippfisken stadig viktigere, og den ble også eksportert fra Kristiansund. Fremveksten av klippfiskproduksjonen, og trondheimskjøpmennenes privilegium (sammen med bergenskjøpmennene) til å kjøpe og eksportere fisk fra Nord-Norge er en viktig forklaring på at fiskeeksporten fra Trondheim var såpass stor.

Fiskevarene gikk dels til Østersjølandene og Danmark, men også stadig mer til Sør-Europa. Tømmeret gikk til Skottland og Irland. I retur fikk Trøndelag korn fra Østersjølandene og Danmark, og ferdigvarer som tekstiler og tobakk fra Nederland og England. Inntektene fra kobberet sikret særlig kjøpmennene i Trondheim så mye overskudd at de kunne leve i stor luksus.

Havnen i Hammerfest.
Foto: Ivarsøy, Dag Andre / Nasjonalmuseet.

Nord-Norge

Nord-Norges handel var gjennom det meste av 1700-tallet underlagt borgere i Bergen, Trondheim eller København. I dette lå at borgerne hadde privilegert rett til å kjøpe fisk og andre varer fra regionen. I tillegg kunne de selge nødvendighetsvarer som korn og annet til befolkningen i Nord-Norge. Tanken var at det skulle sikre befolkningen i nord nødvendige forsyninger, men i praksis kom mange i stedet i gjeld til kjøpmennene som tjente godt på salg av fisken til utlandet.

I 1789 ble Finnmark og Troms løst fra monoopolet, mens Nordland først ble frigitt i 1813. Tollistene for Vardø og Hammerfest viser at regionen solgte fisk til Danmark og Norge, men også utenlandske steder. Vareleveransene var ofte ustabile. Det som kom inn var først og fremst nødvendigheter som korn, men også andre varer som tobakk og tekstiler. Disse kom først og fremst fra Danmark, men også Russland var viktig.

